

JULIUS von KLAPROTH'S OBSERVATIONS ON TBILISI

JULIUS von KLAPROTH'UN TİFLİS İLE İLGİLİ GÖZLEMLERİ

იულიუს ფონ კლაპროტის თბილისური დღიურები

Zeynep TOPAL

OMÜ Doctoral Student

19 Mayıs University, Samsun/Turkey

ORCID: (0000-0002-2698-7152)

zeyneptopalserdar@gmail.com**Abstract**

In the early part of nineteenth century Julius Von Klaproth (1783- 1835), who made important contributions to development of orientalism in Europe, published more than 300 works. As a German historian and linguist, Klaproth's Caucasian studies are on geographical, historical and linguistics. He joined the Saint Petersburg Academy of Sciences in 1805 and continued his studies there. His notes about the trip he organized to Caucasia and Georgia in 1807-1808 were published in Germany in 1814. This travel book is the first work related to the historical geography of the Caucasus. The work, which is mentioned in detail from the language groups and tribes in the Caucasus, allowed Europe and the Russians to know and understand the Caucasus more closely. This work, which includes the first comprehensive observations and evaluations that will help us understand the socio-cultural and economic structure of the Caucasus, is different from other travel books in terms of chronically mentioning Russia's relations with the Caucasus and Georgia.

The geographical descriptions of Klaproth about Georgia are very successful. In his travel book, he described Tbilisi with its historical, geographical, socio-cultural and economic structure. The author, who had the opportunity to get to know the Georgians closely during his time in Tbilisi, gives important information about the Georgian culture. In particular, he talked about the general appearance of Tbilisi, and to what extent the wars destroyed the streets and houses. Even today, he talked about the healing waters of Tbilisi, which is famous for its sulfur baths, and described the culture of bath and its understanding of cleanliness. Touching on the trade and religious structure in Tbilisi, he gave information about the socio-cultural structure of Georgia in the example of Tbilisi.

Key Words: Julius Von Klaproth, Tbilisi, history, culture, city.

Zeynep TOPAL

OMÜ Doktora Öğrencisi

19 Mayıs Üniversitesi, Samsun / Türkiye

ORCID: (0000-0002-2698-7152)

zeyneptopalserdar@gmail.com

Özet

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa’da oryantalizmin gelişmesine önemli katkılarda bulunan Julius Von Klaproth (1783-1835), 300’den fazla eser yayımlamıştır. Alman tarihçi ve dilbilimci olan Klaproth’un Kafkasya çalışmaları coğrafi, tarihi ve dilbilimi üzerinedir. 1805 yılında Saint Petersburg Bilimler Akademisi’ne katılarak çalışmalarını buradan sürdürmüştür. 1807-1808 yıllarında Kafkasya’ya ve Gürcistan’a düzenlediği gezi sırasında tuttuğu notları, 1814 yılında Almanya’da yayımlanmıştır. Bu seyahatname Kafkasya’nın tarihi coğrafyası ile ilgili ilk eser niteliğindedir. Kafkasya’daki dil gruplarından ve kabilelerden detaylı bir şekilde bahsedilen eser, Avrupa’nın ve Rusların Kafkasya’yı daha yakından tanımaya ve anlamaya olanak sağlamıştır. Kafkasya’nın sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını anlamamıza yarayacak ilk kapsamlı gözlem ve değerlendirmelerin yer aldığı bu eser, Rusya’nın Kafkasya ve Gürcistan ile ilişkilerine kronolojik olarak değinmesi açısından diğer seyahatnamelerden farklıdır.

Klaproth’un Gürcistan gezisi sırasındaki coğrafi betimlemeleri oldukça başarılıdır. Seyahatnamesinde Tiflis’i tarihi, coğrafi, sosyo- kültürel ve ekonomik yapısı ile betimlemiştir. Tiflis’te geçirdiği süre zarfında Gürcüleri yakından tanıma fırsatı bulan yazar, Gürcü kültürü ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Tiflis’in genel görünümünden bahsederken savaşların sokakları ve evleri ne derecede tahrip ettiğine değinmiştir. Bugün dahi sülfür hamamları ile meşhur olan Tiflis’in şifalı sularından bahsederek, hamam kültürü ve temizlik anlayışını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Tiflis’teki ticaret ve dini yapıya da değinerek, Tiflis örneğinde Gürcistan’ın sosyo-kültürel yapısı ile ilgili bilgi vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Julius Von Klaproth, Tiflis, tarih, kültür, şehir.

ზეინეფ თოფალ

19 მაისის უნივერსიტეტის დოქტორანტი

თურქეთი, ქ. სამსუნი

ORCID: (0000-0002-2698-7152)

zeyneptopalserdar@gmail.com

აბსტრაქტი

XIX საუკუნის დასაწყისში იულიუს ფონ კლაპროტმა (1783-1835) მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ევროპაში ორიენტალიზმის განვითარების საქმეში. მის კალამს ეკუთვნის 300-ზე მეტი ნაშრომი. გერმანელი ისტორიკოსის და ენათმეცნიერის კლაპროტის მიერ კავკასიის შესახებ დაწერილი შრომები არის ისტორიული, გეოგრაფიული და ენათმეცნიერული ხასიათის. 1805 წელ იგი გახდა სანკტ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრი გახდა და აქედან განაგრძო თავისი საქმიანობა. 1807-1808 წლებში კავკასიაში მოგზაურობის დღიურები 1814 წელს გერმანიაში გამოაქვეყნა. იგი წარმოადგენს ნაშრომს კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ. აღნიშნულმა

ნაშრომმა საშუალება მისცა რუსებსა და ევროპელებს უკეთესად შეეცნოთ კავკასიური ენები და კავკასიელები. ნაშრომში ვრცლად და დეტალურად არის აღწერილი კავკასიის სოციო-კულტურული და ეკონომიკის საკითხები. იგი რუსეთ-საქართველოს ქრონოლოგიური ურთიერთობების ასახვის თვალსაზრისით განხვავდება სხვა დღიურებისგან.

კლაპროტს, საქართველოს გეოგრაფიული აღწერილობები საკმაოდ წარმატებულად აქვს გაკეთებული. იგი, თავის დღიურში მოგვითხრობს თბილისის ისტორიის, გეოგრაფიის, სოციო-კულტურული და ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ. მოგზაურს მიეცა საშუალება ახლოს გასცნობოდა ქართველებს, ქართულ კულტურას და აღნიშნულის შესახებ მნიშვნელოვანი ინფორმაცია დაგვიტოვა. როდესაც საუბრობს თბილისის ზოგად ხედვებზე, განსაკუთრებით მიუთითებს ომების გამო დანგრეულ ქუჩებსა და სახლებზე. იგი დეტალურად საუბრობს ცნობილი თბილისის აბანოების და სისუფთავის კულტურის შესახებ. ეხება რა თბილისში ვაჭრობის და რელიგიის საკითხებს, თბილისის მაგალითზე საქართველოს სოციო-კულტურული მდგომარეობის შესახებ ინფორმაციას იძლევა.

საკვანძო სიტყვები: იულიუს ფონ კლაპროტი, თბილისი, ისტორია, კულტურა, ქალაქი

Alman tarihçi ve dilbilimci Julius Von Klaproth (1783-1835) yaptığı çalışmalarla Avrupa'da oryantalizmin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Küçük yaştan itibaren Asya dillerini öğrenmeye başlayan Von Klaproth'un Orta Asya (Klaproth J. V., 1826) ile ilgili önemli çalışmaları vardır. (Klaproth J. V., Paris) 1805 yılında Rusya'dan Çin'e giden heyete katılmış ardından da Saint Petersburg Bilimler Akademisi'nde çalışmalarını sürdürmüştür. Kafkasya üzerine yaptığı çalışmalar kaynak niteliğindedir. Kafkasya çalışmaları coğrafi (Klaproth J. V., 1814), tarihi (Klaproth J. V., 1827) ve dilbilimi (Klaproth J. V., 1827)¹ üzerinedir. 1816 yılında Bonn Üniversitesi'nde Asya Dilleri kürsüsünü kurmuş ve Profesörlük unvanı almıştır. Asya çalışmaları üzerine yönelen Klaproth, Çince (aynı zamanda Mançu dilini), Moğolca, Sanskritçe, Türkçe, Arapça, Farsça ve Kafkas dillerine iyi derecede hakimdi. Bilhassa *Asia Polyglotta Nebst Sprachatlas*, 1823 adlı eserinde unutulmaya yüz tutmuş Kafkas dilleri başta olmak üzere Kafkas dilleri ve Doğu dilleri hakkında bilgi vermiştir. Klaproth aynı zamanda kartografya üzerine de önemli eserler bırakmıştır. Paris'te, Londra'da ve Berlin'de bulunan kataloglarda yaklaşık 400 adet elyazması haritası yer alır. Berlin'de bulunan elyazması eserleri çok iyi şekilde renklendirilmiş ve çok detaylı çizilmiştir. Özellikle Çin ve Orta Asya haritaları oldukça meşhurdur. (Walravens, 2006) Günümüzde dahi çalışmaları göz ardı edilemeyen Klaproth'un 300'den fazla yayınlanmış eseri bulunmaktadır. Asya dilleri ve edebiyatı hakkındaki çalışmaları için Paris'te bulunan Klaproth 1835 yılında burada vefat etmiştir.

Julius Von Klaproth 1807-1808 yılları arasında Kafkasya ve Gürcistan'a düzenlediği keşif gezisinin notlarını 1814 yılında yayınlamıştır. Bu eseri Avrupa'nın ve Rusların Kafkasya'yı tanımaları için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. İlk olarak 1805 yılında Rus Dışişleri Bakanlığınca Rusya'dan Çin'e giden bir heyete katılması için Kont Potoçki tarafından davet edilen Klaproth, bu gezisi sırasında Sibiryaya üzerinden Rus- Çin sınırına seyahat etmiş ve birçok bilgi toplamıştır. Çarlık Rusya bu sırada dağlık Kafkasya

¹ Daha sonra bu eseri 1837 yılında Marie Felicité Brosset tarafından tamamlanmıştır.

bölümünü yeni ilhak etmişti ve hem yerli halk hem de coğrafya hakkında yeterince bilgiye sahip olmadığından saha araştırmasına ihtiyaç duyuyordu. Klaproth'un Çin seyahatinde aldığı notlar ve döndüğünde yaptığı çalışmalar Kafkasya hakkında izlenim edinmek için doğru kişinin Klaproth olduğunun göstergesiydi. Bu sebeple Saint Petersburg'a döndüğünde Bilimler Akademisi üyesi olarak Kafkasya ve Gürcistan'a keşif gezisi yapmaya gönderilmiştir. Yaptığı bu gezinin notları ancak 1814 yılında yayınlanmıştır. Klaproth bu gezi notlarını neden bu kadar geç yayınladığına kitabının giriş bölümünde değinmiştir. Rusya'da basılan bir eserin dünyanın geri kalanına dağıtılmasındaki zorluğa değinmiş, burada yayınlanan eserlerin diğer ülkelerde erişilemediğini gördüğünden çalışmasını Almanya'da basma kararı aldığını belirtmiştir. (Klaproth J. V., 1814)

Kafkasya'nın tarihi coğrafyası hakkında ilk eser olma özelliği taşıyan seyahatnamede Kafkas kabileleri ile ilgili oldukça önemli tespitler vardır. Bilhassa Çerkezler ve Osetlerle ilgili geniş bilgilere değinmiştir. Klaproth'un aynı zamanda dilbilimci olması bölgede konuşulan dillerin tespiti için ayrı önem taşımaktadır. Bunun yanında Kafkasya'nın coğrafi yapısını çok güzel bir şekilde betimleyen Klaproth, bölgedeki yer adlarının günümüze ulaşmasına olanak sağlamıştır. 35 bölümden oluşan eserinin 3 bölümünde Rusya'nın Kafkasya ve Gürcistan'la olan ilişkilerine kronolojik olarak değinmiştir. Bu açıdan eser diğer seyahatnamelerden farklılık göstermektedir. (Klaproth J. V., 1814)

14 Ocak 1808'de Tiflis'e varan Klaproth, Mart ayının başına kadar burada kalmıştır. Tiflis'te kaldığı süre boyunca Gürcüler hakkında kapsamlı istihbarat toplama imkanı elde etmiş bilhassa farklı kesimlerden Gürcülerle tanışmış ve bu çalışmaları Klaproth'a büyük avantaj sağlamıştır. Bununla birlikte yolculuğuna devam etmek için hava koşullarının iyileşmesini beklerken Gürcü tarihinin çevirisini yapmıştır. Öte yandan Klaproth, Rus İçişleri Bakanı'nın emrini alan memurların çalışmasının amacı doğrultusunda hiçbir konuda bir zorluk çıkarmadığını ve yardımcı olduklarını belirtmiştir. 5 Mart'ta Tiflis'ten ayrılarak Mtsheta'ya geri dönmüştür.

Eski Gürcü şehri Mtskheta'dan Ananuri'ye akan Aragvi deresinin Kür Nehri ile kavuştuğu yerden Kür Nehri'ni takip ederek Tiflis'e ulaşan Klaproth, Kür'ün güneyindeki dağ zincirinin kuzeyindekinden daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Kür Nehri ve Aragvi Nehri'ni kıyaslamış, Aragvi'nin yatağını 500 adım olarak belirtmişken Kür'ü 100 adımlık alanı kaplamakta yetersiz bulmuştur. Aragvi'nin su akış hızının yüksek olduğunu vurgularken bunu yüksek dağlara çıkmasına bağlamış, Kür'ün yavaşlığını ise onun seyrinin uzunluğu ile ilintilemiştir.²

Kür adının epistemolojik yapısına değinen Klaproth, Kür'ün eski zamanlarda Kyrus ya da Kyrros, Zend Avesta'da³ ise Koro olarak geçen nehir olduğunu belirtmiştir. Gürcüce

² Klaproth'un bilhassa Aragvi Nehri'nin hızı ile ilgili yaptığı benzetme önemlidir. Aragvi'nin muhteşem bir ataklıkla aktığını, içerisindeki taşlara bir erkeğin yumruğu kadar sert vurarak ilerlediğini belirtmiştir. Bugün Gürcistan elektriğinin çoğunu Aragvi Nehri'nin üzerine kurulan Zhinvali Hidroelektrik barajından sağlamaktadır.

³ Avesta, M.Ö. 1500-1000 yılları arasında yaşamış olan ilk Arya din kurucusu Zerdüşt dininin kutsal

adı Mt'k'vari iken, Ermeniler Gkur, Araplar ve Persler Kur ya da Ckorr olarak adlandırmışlardır.⁴ Kür Nehri'nin Batum'dan Karadeniz'e dökülen ve Türk- Gürcü sınırını oluşturan Çoruh Nehri'nin kaynağının yakınlarında bir Türk kasabası olan Kars'ın kuzeybatısında yer alan Ağrı'nın dışından doğduğuna değinmiştir. Kür Nehri'nin takip ettiği güzergahı detaylı bir şekilde betimleyerek anlatmıştır; sağda Türkiye'deki Ahaldaba'yı (Tepeköy- Şavşat) solunda Suram Dağları'nın üzerindeki Kafkas dağları zincirini takip ederek Kartli'deki Borcomi ve Ahıska'yı geçerek, doğuya doğru ilerleyen Kür Nehri, Aragvi Nehri ağzından doğu- güneydoğu yönünde ilerleyerek Gürcistan'la Şirvan'ı bölen dağlarla buluşur ve güneyden akmaya devam ederek Salyan'ın yakınlarından Hazar Denizi'ne dökülür. Klaproth'un Kür havzasını ayrıntılı bir şekilde incelemesinin nedenini Rusların, Çoruh Nehri ile Kür Nehri'ni birleştirerek Hazar Denizi'ni Karadeniz'e bağlama projesi ile ilişkilendirebiliriz.

21 verstlik⁵ bir yolculuk sonunda Tiflis yakınlarına ulaştıklarını belirten Klaproth, başlarda kalacak yer bulmak için zorluk çektiklerini belirtmiştir. Ermeni Rahip Davit Khaitmassiani'nin tepedeki evinde akşama doğru misafir olma imkanı elde etmişlerdir.

Ertesi gün İçişleri Bakanı ve Kont Potoçki'nin⁶ tavsiye mektuplarını General Field Marshall ve Kont Ivan Vasilyeviç Gudoviç'e sunduğunu belirtmiştir. (Klaproth J. H., 1829) Yolculuğu ile ilgili çeşitli sorularla karşılaştığını bu sorularla da imkanları dahilinde cevap vermeye çalıştığını ifade etmiştir. Gittiği evin konumunu ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir; kaldığı yerin biraz uzağında, Tiflis sakinlerinin genel mezarlığının yanında, Eski Lurji Manastırı'nın tam karşısında, Mtsheta'ya giden yolun solundadır. Tiflis'in ana güvenlik merkezi burada konuşlanmıştır; buradan öküz arabaları⁷ ile askeri mühimmatları ve topçu birliklerinin malzemelerinin sevkiyatı yapılmaktaydı.

Klaproth, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'in 61° 57' Doğu boylamında ve 41° 30' Kuzey enleminde yer aldığını ifade etmiştir. Tiflis, Gürcülerin Mt'k'vari dedikleri Kür Nehri'nin iki yakasına kurulmuştur. Tiflis'in adını şehirdeki sıcak su kaynaklarından aldığını ve doğru adının sıcak su anlamına gelen Tbilisi ya da Tbilisi Kalaki olduğuna değinmiştir. Üç bölümden oluşan Tiflis'in en önemli kısmının Kür Nehri'nin güneybatısında yer alan antik

kitabının adıdır.

⁴ Kendilerini Kartveli olarak adlandıran Gürcüler Araplar ve İranlılar tarafından Gurc, Ruslar tarafından Gruziner, Batı Avrupalılar tarafından ise Georgian olarak adlandırılırlar. Gürcü adının ülkenin sahibi ve koruyucu olan Aziz Giorgi'den türemiş olduğunu belirten kaynaklar olsa da, etimolojik açıdan incelendiğinde Eski Yunan ve Latin kökenli tanımla ilgili anlamındaki *georgicus* sözcüğünden geldiğine dayanan inanış yaygındır. Bunun yanında Farsça kökenli olan Gürcü adı sadece İranlılar ve Türkler tarafından kullanılmaktadır. Kür ırmağı havzasında yaşayan anlamında kullanılmış olduğu muhtemeldir. Ahmet Özkan, *Gürcistan*, İstanbul, 1968, s. 67.

⁵ Verst bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre veya 3500 feete karşılık gelmektedir.

⁶ Polonyalı Kont Jan Potoçki (1761-1815), Slav haklarının anayurtlarını bulmakla ilgilendiğinden, Doğu dillerinin kaynağını araştırmaya yönelmiş ve Klaproth'la tanışmıştır. Rusya'da Dışişleri Bakanlığı'na bağlı çalışmaya başladığında ilk olarak 1805 yılında Klaproth'u Rusya'ya davet etmiştir. Klaproth'un Çin gezisinde heyette yer alan Potoçki, daha sonra Kafkasya ve Gürcistan gezisine de eşlik etmiştir. Klaproth'un bu eserinin bir bölümünde Fransızca olarak kendi görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca onun eserini Fransızcaya çevirmiştir. Julius Heinrich Klaproth, *Voyage dans les Steps d'Astrakhan et du Caucase par le Comte Jean Potocki*, C. I, Paris 1829.

⁷ Klaproth, burada öküz arabasını ifade etmek için Rusça 'apba' terimini kullanmıştır.

Tiflis olduğunu ve hamamların burada yer aldığını belirtmiştir. Kentin en kalabalık yerleşkesi olan Kala bölgesinin, Eski Tiflis'in kuzeyinde olduğuna değinen Klaproth, şehrin ikisi yakasını birleştiren tek köprünün Isani Mahallesi'nde yer aldığından bahsetmiştir.⁸ Eski dönemde ufak bir köy olan Tiflis, 27. Gürcü Kralı Varaz Bakur döneminde 380'li yıllarda Shuris tsikhe Kalesi'nin yapılması ile gelişmiş, nitekim Pers hükümdarı I. Hüsrev döneminde tahrip edildiğinden Klaproth, kalenin varlığını tespit edememiştir. Bununla birlikte 469 yılında Gürcü hükümdarı Kral Vahtang Gorgaslani Mtsheta'nın tahrip edilmesi üzerine Tiflis'in Bagratlıların ikametgahı olduğunu belirtmiştir.⁹

Tiflis'in bölümlerine değinmeye devam eden Klaproth, Kür Nehri'nin batısında neredeyse dik açılı bir üçgen oluşturan Metekhi bölümünü şöyle tasvir etmiştir; en uzun kenarı nehrin yanında yer alırken, batı kenarında bahçeler ve güneyde ise kireçli bir sırt yer almaktadır. Bu sırtın karşısında, Kür Nehri'nin kenarında Narikala kalesi bulunduğu değinmiş, kale surlarının bir verst uzunluğunda, 16 feet yüksekliğinde ilmek delikli görüntüsü ile tepenin zirvesinden batıdaki Şardaçi? (Schardacti), kalesinin kalıntılara kadar uzandığını belirtmiştir.¹⁰ Buradan itibaren şehrin batı ve kuzey tarafındaki tepeden aşağıya doğru Kür Nehri'ne inen bu duvarın *şehrin duvarı* olarak görüldüğünü anlatan Klaproth, Metekhi sırtının binalarla kaplı olmayan önemli bölümünün burada bulunduğunu belirtmiştir.¹¹ Şah Abbas'ın, Tiflis'in zarar gören surlarını yenilediğini

⁸ Tiflis kentinin çok eski bir yerleşim yeri olduğuna değinen Berdzenişvili, kentteki köprünün adını 'Metehi' ya da 'Avlabari' olarak belirtmiştir. Tiflis kentinin 4.- 5. yüzyıllarda gelişmeye başladığını 6. yüzyılda ise Mtsheta'yı geride bırakarak başkent olduğunu belirtmiştir. İlk kent merkezinin bugünkü kükürtlü hamamların bulunduğu noktada olduğunu ifade etmiştir. Berdzenişvili ve Simon Canaşa, *Gürcistan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), İstanbul, 2000, ss. 85-86.

⁹ Sarp dağların yer aldığı Kafkas coğrafyasında batı ile doğu arasında irtibatı sağlayacak olan önemli dağ geçitleri, Gürcülerin elinde kalmıştır. Bu sebeptendir ki Gürcü yurdu tarih boyunca savaşlara ve istilalara sahne olmuştur. Araplar, Hazarlar, Persler, Türkler, Ruslar tarafından farklı yüzyıllarda istilaya uğrayan Gürcü toprakları bu sebeple ağır tahribe uğramıştır. Gürcistan tarihi hakkında; Berdzenişvili, *Gürcistan Tarihi*; David Marshall Lang, *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1997; Marie- Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Hrant D. Andreasyan (çev.), Ankara: TTK Yayınları, 2003. 5. yüzyılda İranlılarla savaşa giren Gürcüler bu savaş sonunda başkentlerini Tiflis'e taşımışlardır. Nitekim Klaproth bu hadiseyi 469 yılında diye anlatırken David Marshall Lang ve Fahrettin Çiloğlu 458 yılı olarak belirtmiştir. Lang, *Gürcüler*, s.93; Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, İstanbul, 1993, s.39.

¹⁰ Tiflis'i 1647'de ziyaret eden Evliya Çelebi, Kür nehrinin kıyısında birbirine karşı iki kale bulunduğunu, büyük ve eski olanın nehrin sağ yakasında, küçüğünün sol yakasında olduğunu belirtmiştir. Ona göre büyük kalenin çevresi 6000 adım, duvarının yüksekliği 60 zirâdır (45,5m). Etrafında hendeğinin olmadığını belirtmiş, kalenin su ihtiyacını karşılamak için Kür nehrine bağlı 'Suluk Kule' yapıldığını ifade etmiştir. Burada han sarayı, cami, han, hamam dışında 600 ev bulunduğunu tespit etmiştir. Nehrin kuzey tarafındaki küçük kalenin ise içerisinde 300 hanenin bulunduğundan bahsetmiş, bedesten ve imaretinin olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte 1671 yılında Fransa'dan ayrılarak Osmanlı İmparatorluğu, Gürcistan ve İran'a giden Jean Chardin, Tiflis hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte kaleye dair ayrıntılı bir tasvirde bulunmamıştır. Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (ed.), Ayşe Meral (çev.), İstanbul, 2014, ss. 228- 230.

¹¹ 1617'de Tiflis'ten geçen İtalyan seyyah Pietro Della Valle, Tiflis'in güzel ve güçlü duvarlarla çevrili olduğunu yazar. *Extracts from the Travels of Pietro Della Valle in Persia, A General Collection of Voyages and Travels, IX*, (eds.) John Pinkerton, London, 1811, s.151.

iletmiştir.¹² Bunun yanında adını Zahesi deresinden alan Zahesi kasabası ve çevresinin yaz aylarında ferahlatıcı havasından ve gölgelik alan olmasından dolayı uğrak yeri olduğuna değinmiştir. Dik kayalarla kaplı derin bir vadi üzerinden geçen bu dere etrafında bazı bahçeler yer almaktadır ancak Klaproth burayı görülmeye pek değer nitelikte bulmadığını belirtmiştir.

Tiflis'in batısında bulunan yüksek tepe ya da Gürcülerin deyimi ile Kutsal tepe Mtatsminda'ya değinmiş, tepede yer alan ve o dönemde dahi çürümüş durumda olan manastırla ilgili hikayeler rivayet edildiğini belirtmiştir. Mayıs sonlarına doğru buraya özellikle kadınların hac ibadetini yapmaya geldiklerini ifade etmiştir. Buranın yakınlarında Katolik Mezarlığı bulunduğuna değinmiştir.

Eylül 1795'te İran Şahı Ağa Muhammed Han'ın kenti ağır tahrip ettiğini belirttikten sonra kentin görüntüsü hakkında bilgi vermiştir.¹³ Büyük bir kısmının çöp yığını andırdığını, evlerin ancak üçte ikisinden azının yeniden inşa edildiğini belirtmiştir. Sokaklar o kadar dar ki en geniş olanından dahi rahatsız olmadan bir öküz arabasının geçmesinin mümkün olmadığını, geniş olanlarında dahi atlılar için güç bela yer bulunabildiğini ve yağmurlu havalarda iki yayanın birbirini geçerken zorlandığını ifade etmiştir. Evlerin Gürcü tarzında gübre ya da kil kullanılarak çimentolanmış tuğla ve kaba taşlardan dikkatsizce inşa edildiğini, bu yüzden 15 yıldan fazla dayanamayacaklarını ön görmüştür.¹⁴ Tiflis'in üç kapısı olduğunu ifade etmiştir; Sofeh-eli, Mukhiani, ve güney kısmında Gence ya da Hamam kapısı. Kura Nehri'nin diğer tarafında Suriyelilerin ve Kürtlerin yaşadığı modern yerleşim yeri Isani'nin Avlabari Mahallesi'nin yer aldığını belirtmiş buranın tıpkı Tiflis'in kuzeyinde Tiflis bölgesinde yer alan Gachiani Mahallesi gibi kalabalık olduğunu vurgulamıştır.

¹² 1602'de Şah Abbas'ın antlaşmayı bozması ile Osmanlı- İran savaşları tekrar alevlenmiştir. Kartli Kralı Giorgi ve Kaheti Krallığı Aleksandre'dan da destek gören Şah Abbas, Kaheti Krallığı'nın idaresini almıştır. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca Gürcü toprakları İran-Osmanlı savaşları arasında kalmış ve ağır tahrip görmüştür. Nitekim XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Gürcüler yeni bir güce ve birliğe kavuşmuşlardır. Bu dönemde Kartli ekonomik açıdan ilerleme kaydetmiş, özellikle sulama kanallarının onarılması ile üretim faaliyetleri artmıştır. Yıkılan saraylar, kervansaraylar, yollar, köprüler de onarılmış, köylülerin toplanması ile Kartli eski düzenine kavuşmuştur. Keith Hitchins, "History of Georgian- Iranian Relations (546 BC- 1826 AD)", 2001, s. 4; Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, ss. 260-263; Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, ss. 61-62.

¹³ Rusların bölgedeki yetersizliğini fark eden İran Şahı Ağa Muhammed, 1795'te Gürcistan'a sefer düzenlemiş ve özellikle Tiflis'i tahrip etmiştir. İran ordusu karşısında sayıca yetersiz kalan Gürcüler dağlara kaçmış, Gürcistan'daki birlik ve düzen yeniden bozulmuştu. İran tehlikesinin yeniden kapıda olduğunu gören Kral Giorgi XIII. Rus Çarı I.Pavel'den Gürcistan'ın ilhakını istemiştir. Kartli- Kaheti Krallıkları fesh edilmiş ve 1800 yılında Rusya'nın bir eyaleti ilan edilmiştir. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979, ss.87-88 ; Hüsametin M. Karamanlı, "Gürcistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, C. XIV, s.314.

¹⁴ Şehri XVIII. yüzyılın hemen başında görmüş olan bir başka Fransız seyyah Tournefort ise kalenin surlarının büyük ölçüde harap olduğundan pek bir işlev görmediğini söylemektedir. Buranın güneyden kuzeye doğru uzandığını, büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu, evlerin alçak, çoğunlukla kerpiç ve tuğladan yapıldığını, kalede müslümanların aileleriyle birlikte oturduğunu, kalenin şehrin ortasında, han sarayının ise kalenin altında bulunduğunu ve saray bahçelerinin görmeye layık olduğunu belirtmiştir. Joseph Pitton de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (ed), İstanbul, 2005, s. 159.

Tiflis'te eskiden Eski Gürcü dilinde ibadet yapan 15 Yunan Kilisesi, 20 Ermeni Kilisesi ve iki Katolik Kilisesi bulunduğunu belirtmiştir. Aziz Joseph'e adanmış olan Chareba'nın bunların en eskisi olduğunu ancak şiddetli bir depremle yüzünden çatladığını ve neredeyse çökmek üzere olduğunu tespit etmiştir. Bir diğerinin ise İmparatorluk himayesine geçtikten hemen sonra kurulduğunu ve henüz bitmeden ibadete açıldığını vurgulamıştır. Bununla birlikte burası şimdiden üç rahibin bulunduğu Capuchin misyonerlerinin yeni yeri olmuştu. Tiflis'te Kiliselerden başka iki tane de Mescit bulunduğunu; bir tanesinin Hz. Ali'yi takip eden Perslere ait, diğerinin ise Suni Tatarlara ait olduğunu belirtmiştir. Bunun daha sonra Ağa Muhammed tarafından yıkıldığını ancak güzel minaresinin hala ayakta durmakta olduğuna değinmiştir. Bu caminin 1710 yılında Türk idarecisi İshak Paşa tarafından yaptırıldığını ifade etmiştir.¹⁵

Dönemin Gürcü Valisi (Prawitel Grusia) Feodar Isaiitsch Acherdow'ın¹⁶ Chardin'in daha önce tasvir ettiği, 1658 yılında Kral Rostom tarafından Asya tarzında yaptırılmış olan muhteşem sarayda kaldığını belirtmiştir. Tiflis'te bunlardan başka büyük ya da belirgin başka bir bina olmadığını ancak bazı Gürcü prenslerinin Rus tarzında iki katlı ve üst balkonlu evler inşa ettirdiklerini belirtmiştir. Ancak bu istisnalar dışında göze hitap etmeyen, çoğu aşırı derecede pis ve berbat taş kulübelerin olduğunu çok azında pencere bulunurken, bir çoğunda pencere yerine delik açıldığına ve yağlı kağıtla kapatıldığına değinmiştir.

Tiflis'te genellikle Ermeni, Tatar ve Gürcü esnaflar tarafından işletilen 704 dükkan içeren iki adet Pazar bulunduğunu, Rus esnaf sayısının çok az olduğunu ve çoğunun Ermeni mallarını sattığını belirtmiştir. Pazarların Asya modasına uygun olarak tüm esnaf atölyelerini ihtiva ettiğini yazmıştır. Burada bir sokakta yalnızca ayakkabıcılar, bir diğerinde kasket dükkanları ve bunların üçte biri kadar da demirci olduğunu gözlemlemiştir. İpek eğeciler, gümüş işleyenler, silah yapımcılar ve kılıç dövücüler, her biri kendi mesleklerini sürdürürken pazarı gezgenlere hoş bir anı yaşattıklarını ifade etmiştir.

¹⁵ 1647'de Gürcistan'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, Tiflis'i surları, camileri, uleması ile bir İslam şehri olarak tanımlamış, halkın çoğunun Sunni Müslüman olduğundan ve çok sayıda alimin bulunduğu bahsetmiştir. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1966, C. I, ss. 572- 575. Bununla birlikte aynı yüzyılın sonlarına doğru Tiflis'te bulunan Chardin'in Tiflis için yaptığı tespitler Evliya Çelebi'den farklılık göstermektedir. Chardin'e göre Tiflis'te hiç cami yoktur zira Gürcüler, Cami inşa etmek isteyen İranlılara karşı ayaklanıp, işçilere kötü davranarak cami inşaatlarını engellemişlerdir. Tiflis'te on dört kadar kilise sayan Chardin, kiliselerin çan çaldığına değinmiş, domuz etinin serbestçe satıldığını ve hemen her sokak köşesinde şarap bulmanın mümkün olduğundan bahsetmiştir. Nitekim Tiflis kalesinin içinde küçük bir cami olduğundan da bahsetmiş ancak ezan okunmadığını belirtmiştir. Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, ss. 228- 230.

¹⁶ Kafkaslarda uzun süredir sure gelen İran- Osmanlı savaşlarından zarar gören Gürcüler, Rusya'nın bölgede varlık göstermesini kendileri için bir umut olarak görmüşlerdir. Ruslar ve Gürcüler görüşmeler sonunda 24 Temmuz 1783'te Georgiyevsk Antlaşması imzalamış, II. Katerina 1783'te çıkardığı fermandan Rusya'nın Gürcistan'ı himaye altına aldığını açıklamıştır. Kafkaslarda yayılcı faaliyet yürüten Rusya bir yandan mahalli Kafkas Hanlıklarının, bir yandan da Gürcülerin mevcut durum karşısındaki ayaklanmaları ile uğraşmıştır. Gürcistan'ın dağlık bölgeleri 1804'de ayaklanmıştır. Azerbaycan ve Dağıstan Hanlıkları ise her fırsatta Tiflis üzerine akınlar yapmışlardır. Bu isyanların bastırılmasından sonra başka isyanlar birbirlerini takip etmiş, Doğu Gürcistan'da hanedanlık yönetimi tasviye edilmiş, Kafkasya Valiliği'ne bağlanmıştır. Lang, *History of Georgia...* s. 39; Gökçe, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, ss. 75- 76.

Klaproth, Tiflis'teki en ilginç yürüyüşlerden birinin burada geçtiğini vurgulamıştır. Bu dükkanlarda hepsi birbirinden sevecen Rus, Alman, Tatar ve İranlı üreticilerle tanışmıştır. Ancak St. Petersburg'da ve Moskova'da şal ve ipek gibi Asya kumaşları Tiflis'ten daha ucuza alınabileceği gerçeğini de belirtmiştir.¹⁷

Tiflis'in, bütün Gürcistan gibi eskiden çok fakir bir yer olduğunu belirten Klaproth, Ermeni endüstrisi, Rusya'dan getirilen ürün çeşitliliği ve Tatarlarla ve Perslerle sağlanan alışverişin yerlilerin koşullarını büyük ölçüde geliştirdiğini vurgulamıştır. Nitekim Ahıska ve Küçük Asya ile kurulan Türk ticaretinin o dönemdeki savaş yüzünden tamamıyla durduğuna değinmiştir.

Klaproth, Tiflis'in nüfusunu burada ikamet eden Rus askeri ve sivil görevliler hariç 18.000 kişi olarak belirtmiş ve bunun yaklaşık yarısının Ermeni olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

Ünlü sıcak hamamların bir zamanlar çok görkemli olduğunu ancak şimdi birçoğunun çürümüş durumda olduğunu buna rağmen hala çoğunun ağzının açık ve mermer kaplı olduğunu belirtmiştir. Suyun az miktarda sülfür içerdiğini ancak son derece sağlıklı olduğunu vurgulamıştır. Buradaki yerlilerin, özellikle de bayanların, yıkanma meraklarını aşırıya taşıdıklarını, sıklıkla birlikte hamama gittiklerini ve gün boyu orada kaldıklarını ayrıca kendileri için oraya evlerinden yemek getirdiklerini anlatmıştır.¹⁹ Kendisinin de Tiflis'te haftada iki kez banyoyu kullandığını ve bunun kendisine ve ekibine iyi geldiğini ifade etmiştir. Sülfür kaynağının önceden Kür Nehri'nin sağ tarafında Isani kalesinin ve mahallesinin etrafındaki kayalardaki mağaralardan çıkarıldığını ancak artık çıkarılmadığını belirtmiştir. Sülfür çakılının bir taştan süblime edildiğini ve kömüre alternatif olarak sobada yakıldığını anlatmıştır. Vitriyum (kezzap) içeren suyun hala kayalardaki geniş yarıklardan damlamakta olduğunu belirtmiştir. Tabori dağındaki hamamların yakınlarında şimdi yıkılmış olan, önceden Pers Şahı Safi'nin atadığı Seyitlerin kaldığı kalenin bulunduğunu bu nedenle de buranın Farsça Saidabad olarak adlandırıldığını ifade etmiştir.

Tiflis'ten yaklaşık 3 verst aşağıda Kür Nehri'nde çok iyi meyvelerin yetiştirildiği bahçelerle kaplı birkaç ada bulunduğuna değinen Klaproth, iyi derecede olgunlaşmış meyvelerin Tiflis'te oldukça nadir gözüktüğünü belirtmiştir. Açgözlü ve bilgisiz Gürcü köylülerin hepsini tam olgunlaşmadan topladığını bu yüzden de özellikle yazın ve sonbaharda dizanteri hastalığının yaygın olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Gürcüler hakkındaki bu yorumunu örnekle de vurgulayan Klaproth, mesela Tiflis ve çevresi badem ağaçları ile dolu olsa da bunların satışa sunulduğunu asla göremezsiniz demiştir.

¹⁷ Otar Mimioşvili, her zaman ve her devirde Tiflis pazarının çok büyük ve emsalsiz olduğunu, çok renkli ve çok milliyetli olduğunu belirtmiştir. Hindistan'dan ve İran'dan kervanların, Rusya'dan büyük tüccarların, Ermenistan'dan şarap tüccarları ve Dağıstan'dan atlıların uğrak yeri olduğunu vurgulamıştır. Tiflis'teki tüccar ve zanaatçıların ünvanları olduğunu ifade etmiştir. Otar Mimioşvili, *Gürcistan'da Etnografik Yolculuk*, Kasım, 1999, ss. 18-20.

¹⁸ Tournefort XVIII. Yüzyılın başlarında Tiflis nüfusunun yaklaşık 20.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Bunun 14.000'inin Ermeni, 3000'inin müslüman, 2000'inin Gürcü menşeli olduğuna değinmiştir. Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.160.

¹⁹ Evliya Çelebi, Tiflis hamamlarını tasvir ederken büyük kalenin şark tarafında kudretten kaynar ifadesini kullanmıştır. Kubbeli faydalı hamamlar olarak nitelemiştir. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. I, ss. 572-575.

Tiflis'teki toprak yapısına dahi değinen Klapproth, Kafkasya raporunda ne kadar titizlikle çalıştığını göstermiştir. Tiflis'teki toprağın killi olduğunu ve çoğu yerde kalkerli kum ile karıştığını belirtmiştir. Bunun yanında Zahesi mahallesindeki vadide neredeyse yeşim taşına benzeyen sertleşmiş yeşil toprakla kaplı Boynuz Taşı bulunduğunu vurgulamıştır.

Polis müfettişi tarafından bana verilen bilgiye göre Tiflis'te;

1 Gürcü Patriği (Katholikos) – Antoni, Kral Iraklı'nın oğlu.

1 Gürcü Başpiskoposu

55 Gürcü rahip

1 Rum Archiereus²⁰

3 Rum Archimandrite²¹

1 Ermeni Başpiskoposu

73 Ermeni Rahibi

8 Ermeni Archiereus

4 Katolik papaz

1 Tatar Efendi

163 Gürcü Prensi ya da Tavadi²²

216 Gürcü soylusu ya da Aznauri/ Aznaurebi

1983 Vatandaş ya da Mok'alak'eoba

251 ---- Hükümdarlığına ait adamlar

426 ---- Tavadilerine ait adamlar

3684 Özel hane bulunmaktadır.

Sonuç olarak Klapproth, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'yı gezen bilim adamları ve seyyahlar arasında en ayrıntılı değerlendirmeleri yapan kişi olarak dikkat çekmektedir. O, 1807-1808'de Kafkasya'ya düzenlediği gezinin notlarını yayımlayınca dünyada Kafkasya'ya karşı olan ilgi önemli ölçüde arttı. Onun tarih ve dil alanında önde gelen bilim adamları içerisinde yer alması eserinin Avrupa'da büyük ilgi görmesine zemin hazırlamış ve kitabı adeta Kafkasya ile başucu eseri kabul edilmiştir. Kafkasya'nın sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını anlamaya yarayacak ilk kapsamlı gözlem ve değerlendirmelerin yer aldığı bu eser daha sonra yapılacak çalışmalara da rehberlik etmiştir.

Klapproth'un Tiflis ile ilgili gözlemleri o zamana kadar yapılanlardan daha farklıdır.

²⁰ Eski Yunanca rahipliğin doruk noktası olarak kabul edilir.

²¹ Yüksek rütbeli papaz.

²² Gürcüce, Gürcü Prens tarafından kabul görmüş ve t'avi 'baş/kafa' anlamında kullanılan feodal bir ünvanıdır.

Tiflis'in şifalı sularından çok etkilenen yazar hamam kültürünün dolayısıyla temizlik anlayışının bölgedeki durumunu ayrıntılı bir şekilde anlatır. Tiflis pazarı hakkındaki gözlemleri onun şehirdeki gezisinin en keyif aldığı yerleridir. Buradaki ürünlerin çeşitliliği ile pazardaki çok kültürlülük arasında bağ kuran yazar Tiflis'in çok uluslu yapısında ticaretin yerini vurgular. Savaşlardan harap olmuş şehrin genel görünümünü beğenmeyen yazar sokakların darlığından ve evlerin yıkık döküklüğünden şikayet eder. Gürcistan'ın bütün sosyal tabakalarını bu şehirde bulmanın mümkün olduğunu yazan Klapproth, bu gruplar hakkında da mukayese yaparak Tiflis örneğinde ülkenin sosyo-kültürel dokusunu göstermeye çalışır.

KAYNAKÇA

- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi*. (H. D. Andreasyan, Çev.) Ankara: TTK.
- Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnamesi*. (S. Yerasimos, Dü., & A. Meral, Çev.) İstanbul.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt I). (1966). İstanbul.
- Gökçe, C. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul.
- Hitchins, K. (2001). *History of Georgian- Iranian Relations (546 BC- 1826 AD)*.
- Karamanlı, H. M. (1993). Gürcistan. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Klapproth, J. H. (1829). *Voyage dans les Steps d'Astrakhan et du Caucase par le Comte Jean Potocki* (Cilt I). Paris.
- Klapproth, J. V. (1814). *Geographisch-Historische Beschreibung des Ostlichen Kaukasus*. Weimar.
- Klapproth, J. V. (Paris). *Memoires Relatifs a l'Asie*, . 1824-1828.
- Klapproth, J. V. (1814). *Reise in den Kaukasus und Georgien in den Jahren 1807 und 1808*.
- Klapproth, J. V. (1827). *Tableau Historique, Geographique, Ethnographique et Politique de Caucase*. Paris.
- Klapproth, J. V. (1826). *Tableaux Historiques de l'Asie*. Paris.
- Klapproth, J. V. (1814). *Travels in The Caucasus and Georgia*. (F. Shoberl, Çev.) London.
- Klapproth, J. V. (1827). *Vocabulaire et Grammaire de la Langue Georgienne*. Paris.
- Lang, D. M. (1997). *Gürcüler*. (N. Domaniç, Çev.) İstanbul.
- Miminoşvili, O. (1999). *Gürcistan'da Etnografik Yolculuk*.
- Nikolaz Berdzenişvili, S. C. (2000). *Gürcistan Tarihi*. (H. Hayrioğlu, Çev.) İstanbul.
- Özkan, A. (1968). *Gürcistan*. İstanbul.
- Pinkerton, J. (Dü.). (1811). *Extracts from the Travels of Pietro Della Valle in Persia, A General Collection of Voyages and Travels* (Cilt IX). London.
- Tournefort, J. P. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*. (S. Yerasimos, Dü.) İstanbul.
- Walravens, H. (2006). Julius Klapproth His Life and Works with Special Emphasis on Japan. *Japonica Humboldtiana* 10(s. 177-191). içinde.